

РЭСТЫТУЦЫЯ КУЛЬТУРНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ: БЕЛАРУСКІЯ ПОСПЕХІ І ПРАБЛЕМЫ

Чатыры апошнія стагоддзі былі вельмі трагічнымі для нацыянальнай культуры Беларусі: гэта час бесперапынных войнаў, варожых навал, пагромаў беларускай нацыі. Заваёўнікі і з усходу, і з захаду па-варварску знішчалі цэлыя пласты нацыянальнай культуры, а лепшыя яе выявы рабаваліся і вывозіліся далёка за межы нашай краіны. Наша бацькаўшчына пазбаўлялася таго, што з'яўляецца неад'емнай часткай мінулага яе народа. А. Мальдзіс пазначае, што дзевяноста адсоткаў нацыянальных каштоўнасцей Беларусі і сёння знаходзіцца за межамі краіны [5, с. 6].

У апошнія дзесяцігоддзі прадстаўнікі беларускай грамадскасці і навукі дастаткова часта звярталіся да пытання аб вяртанні на радзіму нашай спадчыны. Трэба адзначыць плённую працу А. Мальдзіса, У. Гілепа, Н. Высоцкай, М. Яніцкай, М. Шумейкі, Г. Запартыкі, Т. Герновіч. Праблема вяртання нашай спадчыны стала тэмай дысертацыйных даследаванняў. Праца па выяўленні беларускіх паходжанні збораў (музейных, кніжных, архіўных) вельмі актыўна вялася ў 1920-я гады. Менавіта тады ў беларускія архівы з расійскіх сховішч былі вернуты шматлікія дакументальныя комплексы. Можна сказаць, што ўпершыню ў беларускай гісторыі праблема рэстытуцыі была паднята на Першай Усебеларускай канферэнцыі архіўных супрацоўнікаў у маі 1924 г. і Першым з'ездзе даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі ў студзені 1926 г. Канферэнцыя закранула толькі пытанні вяртання архіўных збораў, вывезенных у Расію. З'езд жа прыняў рэзалюцыю аб рэстытуцыі беларускіх архіўных, кніжных і музейных каштоўнасцей [7].

Праблема рэстытуцыі з'явілася ў перыяд апошніх сусветных войнаў. Пытанне аб вяртанні культурных каштоўнасцей у міжнародна-прававой тэорыі і практыцы краін нязменна ўзнікае ў крызісных гістарычных умовах: пасля заканчэння войнаў, падзелу дзяржаў. Найбольш востра пытанне рэстытуцыі паўстала пасля Другой сусветнай вайны. У гэты час склалася заканадаўчая база рэстытуцыі гісторыка-культурных каштоўнасцей, без разгляду якой немагчыма разабрацца з усімі складанасцямі вырашэння пытання аб вяртанні на Радзіму нашай спадчыны.

Дадзеная праблема вельмі актуальная для Беларусі і іншых рэспублік былога Савецкага Саюза. І для яе вырашэння неабходна звярнуцца да нормаў міжнароднага права, якое склалася ў гэтай вобласці, да самога паняцця рэстытуцыі і культурных каштоўнасцей. Пад апошнімі па меркаваннях большасці даследчыкаў маецца на ўвазе музейная, бібліятэчная і архіўная спадчына. Тэрмін «рэстытуцыя» азначае від матэрыяльнай адказнасці дзяржавы, якая з'яўляецца павіннай у здзяйсненні міжнароднай агрэсіі. Адказнасць у выглядзе рэстытуцыі складаецца ў ліквідацыі або памяншэнні вінаватай дзяржавай нанесенай ёй іншай дзяржаве шкоды, шляхам аднаўлення ранейшага стану, у прыватнасці, у форме вяртання маёмасці, нарабаванай ёй на акупаванай яе войскамі тэрыторыі іншай дзяржавы. Рэстытуцыйная прэтэнзія — патрабаванне адной дзяржавы іншай дзяржаве аб вяртанні культурнай каштоўнасці, якая незаконна знаходзіцца ў дзяржаўным валоданні іншай дзяржавы. Кампенсатарная рэстытуцыя — у адпаведнасці з

законам, гэта від матэрыяльнай міжнародна-прававой адказнасці дзяржавы-агрэсара, ужывальны ў выпадках, калі ажыццяўленне адказнасці дадзенай дзяржавы-агрэсара ў форме звычайнай рэстытуцыі немагчыма, і заключаецца ў абавязках дадзенай дзяржавы кампенсаваць прычынены іншай дзяржаве матэрыяльны ўрон шляхам перадачы пацярпелай дзяржаве (або шляхам канфіскацыі пацярпелай дзяржавы ў сваю карысць) прадметаў таго ж роду, што і разрабавалі і незаконна вывезлі дзяржавы-агрэсары з тэрыторыі пацярпелай дзяржавы. Рэпатрыяцыя — вяртанне каштоўнасцей на радзіму, стварэнне ў выпадку распаду шматнацыянальных дзяржаў [1].

Ужо да 1914 г. склалася норма звычайнага міжнароднага права аб рэстытуцыі маёмасці, якая была незаконна вывезена адной дзяржавы з акупаванай ёй тэрыторыі другой дзяржавы. Ідэя аб рэстытуцыі атрымала сваё адлюстраванне ў сістэме мірных дамоў, якія былі заключаны пасля сканчэння Першай сусветнай вайны. Першымі дамовамі ў галіне рэстытуцыі гісторыка-культурнай спадчыны лічацца Гаагская канвенцыя 1907 г. і Версальская дамова 1919 г., якія далі штуршок да пачатку міжнароднай дзейнасці ў гэтай галіне, але трэба падкрэсліць тое, што яны толькі эпизадычна закранулі пытанне рэстытуцыі. Вызначым асаблівасці гэтых дакументаў: па-першае, яны не абмяжоўваліся ліквідацыяй наступстваў толькі Першай сусветнай вайны, а датычыліся прэтэнзій, якія адносяцца да больш аддаленых перыядаў часу; па-другое, упершыню прадугледжвалася рэстытуцыя не шляхам вяртання тых жа каштоўнасцей, а шляхам іх замены аналагічнымі; па-трэцяе, прадугледжвалася вяртанне пэўных аб'ектаў у тое месца, з каторым яны былі традыцыйна звязаныя.

Далейшае развіццё міжнародна-прававога рэгулявання рэстытуцыі культурных каштоўнасцей здзяйснялася ў сувязі з падзеямі Другой сусветнай вайны. У дэкларацыі ад 5 студзеня 1943 г. урады СССР, ЗША, Вялікабрытаніі і пятнаццаці іншых дзяржаў удзельніц антыгітлераўскай кааліцыі абвясцілі, што яны пакідаюць за сабой права лічыць несапраўднай любую перадачу або любую здзелку ў дачыненні да нарабаванай уласнасці.

Калі звяртацца да сучаснага еўрапейскага вопыту, то можна прывесці палажэнні Дырэктывы 93/7/СЕЕ Савета ад 15 сакавіка 1993 г., што датычыцца рэстытуцыі культурных каштоўнасцей, незаконна вывезеных з тэрыторыі дзяржавы — члена Еўрапейскага Саюза. Пад рэстытуцыяй дакумент мае на ўвазе «матэрыяльнае вяртанне культурнай каштоўнасці на тэрыторыю запытанай дзяржавы — члена ЕС». Аналізуючы Дырэктыву варта адзначыць такія яе якасці, як сціпласць (усяго 19 артыкулаў) і змястоўнасць. Яна рэгулюе не толькі моманты, якія датычацца паняццённага апарату, але і тэрміны іскавай даўніны, патрабаванні, што прад'яўляюцца да пошукавай заявы і г. д.

Падобнымі вартасцямі не валодаюць пагадненні па пытанням культурных каштоўнасцей, прынятыя ў рамках СНД з удзелам Рэспублікі Беларусь. Пагадненне аб вяртанні культурных і гістарычных каштоўнасцей дзяржавам іх паходжання, прынятае ў Мінску 14 лютага 1992 г., нягледзячы на сваю прагрэсіўнасць, не ўтрымлівае якіх-небудзь палажэнняў аб механізме рэалізацыі вяртання. Больш позняе Ташкенцкае пагадненне аб супрацоўніцтве ў галіне культуры ад 15 мая 1992 г. носіць хутчэй інфармацыйны, чым практычны характар. У частцы 3 арт. 3 паказваецца, што «бакі прызнаюць неабходнасць стварэння міждзяржаўнай экспертнай камісіі паўнамоцных прадстаўнікоў бакоў для разгляду пытанняў і падрыхтоўкі рэкамендацый па рэстытуцыі культурна-мастацкіх каштоўнасцей на аснове двух ці шматбаковых пагадненняў у адпаведнасці са сваім заканадаўствам і нормама міжнароднага права». У большасці выпадкаў мы маем права патрабаваць, каб вывезеныя скарбы былі аддадзены (без тэрміну даўнасці) іх законнаму, спадчыннаму ўладальніку — Рэспубліцы Беларусь — так, як гэта і прадугледжана ў «Пагадненні пра вяртанне культурных і гістарычных каштоўнасцей дзяржавам іх паходжання», падпісаным у Мінску 14 лютага 1992 года ўсімі кіраўнікамі дзяржаў, што ўваходзяць у Садружнасць. Тэкст гэтага «Пагаднення» чамусьці застаўся неапублікаваным і паколькі вакол яго разгарнуліся цэлыя «баталіі», у якіх, аднак, не прыводзяцца цытаты. Пасля распаду СССР абзначыліся істотныя разыходжанні ў разуменні пытання рэстытуцыі паміж РФ і іншымі краінамі былога СССР [3].

Але праблема фізічнага вяртання каштоўнасцей сёння практычна амаль невырашальная. Гэтаму ёсць шмат прычын як аб'ектыўных, так і суб'ектыўных: гістарычныя і палітычныя абставіны, адсутнасць неабходнай прававой базы, нежаданне некаторых цяперашніх уладальнікаў не тое, што весці перамовы, а нават наогул даваць звесткі. Больш таго, як адзначае Т. Рошчына, гістарычныя лёсы Беларусі, Літвы, Украіны і Польшчы так узаемазвязаны, што часта цяжка ці зусім немагчыма вызначыць, каму належыць каштоўнасць. Шматлікія каштоўнасці сапраўдылежаць некалькім краінам адразу [8]. Сумеснае выкарыстанне гістарычных каштоўнасцей — гэта кампраміс сучаснага грамадства. «Для Беларусі разумны падыход проста неабходны, — разважае прафесар Адам Мальдзіс, — трэба праводзіць сумесныя выставы, канферэнцыі, ствараць агульныя базы дадзеных».

Цяперашняе развіццё электронных камунікацый і мабільнасць сучаснага грамадства прапануюць і іншыя, куды больш дыпламатычныя варыянты. Вядома, калі краіна фізічна валодае той ці іншай гістарычнай ці культурнай каштоўнасцю — гэта, бяспрэчна, прэстыжна. Але і факт вяртання зусім не разумее факту ўладання.

Характэрнай асаблівасцю працэсу пошуку, выяўлення вяртання і сумеснага выкарыстання культурнай спадчыны ў Беларусі постсавецкага перыяду з'яўляецца іх грамадскі пачатак. Доўгі час у Беларусі адсутнічаў дзяржаўны ці хаця б грамадскі орган па пытанні рэстытуцыі. І толькі ў 1987 г. пры Беларускай фондзе культуры ўзнікла грамадская камісія «Вяртанне». Непрацяглы час дзейнічала і Дзяржаўная камісія па рэстытуцыі. Ужо выйшаў шэраг кніг адпаведнай серыі «Вяртанне» з вынікамі даследаванняў. Дзякуючы грунтоўнай навуковай і пошукавай дзейнасці шэрагу сучасных Беларускаў дзеячаў культуры і навукоўцаў (І. Чыгрынава, У. Гілепа, А. Грышкевіча, А. Мальдзіса, Т. Рошчынай, М. Шумейкі, Н. Высоцкай, Л. Побаля, В. Скалабана, Г. Запартыкі і інш.) праблема вяртання разрабаваных і незаконна вывезеных культурных скарбаў і рарытэтаў набыла другое дыханне, стала справай гонару, пытаннем часу і будучыні.

Аднак адчувальнымі застаюцца праблемы фінансавання праектаў вяртання і адсутнасці адпаведнага дзяржаўнага органа які мог бы каардынаваць усю дзейнасць у накірунку рэстытуцыі культурнай спадчыны Беларусі. Справа рэстытуцыі павінна стаць часткай дзяржаўнай палітыкі. А у нас дагэтуль не створана нават база страчаных Беларуссю каштоўнасцей, якія мы жадаем вярнуць. (У той жа Расіі такая база складае 16 тамоў). Яшчэ адным важным пытаннем застаецца лёс каштоўнасцей, затрыманых нашымі пагранічнікамі. Да, у Брэсце існуе музей выратаваных каштоўнасцей. Аднак, У. Гілеп адзначае, што вельмі часта ў савецкія і нават постсавецкія часы да пагранічнікаў наведваліся і наведваюцца чыноўнікі з Масквы, якія прызнаюць у затрыманых рэчах сваю спадчыну [2].

У 1988 годзе Беларускай фонд культуры звярнуўся да нашых суайчыннікаў за мяжой, да суполак, клубаў, у якіх яны аб'яднаны ў розных краінах свету з прапановай актыўна супрацоўнічаць з фондам па адраджэнні беларускай нацыянальнай культуры з мэтай высвятлення таго, што і дзе з нашых каштоўнасцей знаходзіцца за мяжой.

16 студзеня 2009 г. Саветам Міністраў Рэспублікі Беларусь зацверджана пастанаўленне № 43, першы пункт якога абвясчае: «Стварыць Камісію пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь па выяўленню, вяртанню, сумеснаму выкарыстанню і ўвядзенню ў навуковы і культурны абарот нацыянальных культурных каштоўнасцей, якія апынуліся за межамі Беларусі». Аднак, як заўважыў У. Кузьмін, да канца 2010 г. праца камісіі знаходзілася на этапе распрацоўкі навуковага механізму вяртання каштоўнасцей. Вызначыліся разыходжанні членаў камісіі ў выпрацоўцы агульных падыходаў, вызначэнні тэрміна «культурныя каштоўнасці» і спосабах іх вяртання [4].

Тым не менш, мы рухаемся ў правільным накірунку. Выпадкі вяртання культурнай спадчыны на радзіму адбываюцца ўсё часцей. Толькі з апошняга трэба назваць эпісталажную спадчыну Ул. Караткевіча, дакументы партызанскай брыгады імя С. Кірава

Баранавіцкага раёна, мастацкія работы Б. Заборава і М. Дучыша, архівы М. К. Агінскага. Віртуальныя праекты пад эгідай ЮНЕСКА — архівы і бібліятэка Радзівілаў і збор Сапегаў.

Будзем спадзявацца, што Камісія пры СМ РБ у хуткім часе пачне працаваць у поўную моц, і яе ўдзельнікі знойдуць шляхі для больш эфектыўнага супрацоўніцтва па вяртанню спадчыны на Радзіму. Як мінімум, будзе заключана двухбаковае пагадненне з Расіяй.

Спіс літаратуры

1. Вяртанне — 3: Зборнік артыкулаў і дакументаў / БФК. — Мінск, 1996. — С. 23.
2. Гілеп, У. Нам неабходны пакуты рэстытуцыі. (электронны рэсурс) <http://www.zvyazda.minsk.by/second/html?r=48p=30&archive=26072006>.
3. Король, Э. Л. Проблема реституции культурных ценностей в рамках сотрудничества стран СНГ // Журнал международного права и международных отношений. / международное общественное объединение по научно-исследовательским и информационным программам «Развитие». — 2008. — № 4. — С. 13—17.
4. Кузьмін, У. Даследчыкі не ведаюць, колькі беларускіх каштоўнасцяў знаходзіцца за мяжой. (Электронны рэсурс) <http://news.tut.by//culture/209955.html>.
5. Мальдзіс, А. Ведае, дзе знаходзіцца крыж Ефрасінні Полацкай. (Электронны рэсурс) <http://nn.by//?c=ar&i=3176>.
6. Мальдзіс, А. И. Белорусские сокровища за рубежом. — Мн. : ЛіМ, 2009. — 205 с.
7. Працы Першага з'езду даследчыкаў беларускае археалёгіі і археографіі 17—18 студзеня 1926 г. — Мн., 1926. — С. 5—7.
8. Рошчына, Т. перамешчаныя культурныя каштоўнасці. (Электронны рэсурс) http://baj.by/belralehium//lekcyji/historyjia/roszczyna_01.htm.